

ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN (1883-1961) İCTİHADDA İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Yrd. Doç. Dr. Menderes GÜRKAN*

GİRİŞ

Müslüman bireylerin yüz yüze kaldıkları problemleri çözme girişiminde, nassları anlama ve yorumlama işi Hz. Peygamber (a. s.) ile başlayıp, devam eden bir faaliyet alanı olmuştur. Teorik temellerinin ilk dönemle birlikte oluşmaya başladığı ictihad faaliyetinin keyfiyetini belirleyen kurallar zaman içerisinde olgunlaşarak, hem Kur'an ve Sünnet nasslarının anlaşılmasında hem de hakkında nass olmayan konuların nassların hedeflediği doğrultuda çözümlenmesinde çok önemli bir rol üstlenmiştir.¹ Hz. Peygamber dönemiyle birlikte başlayıp, Sahabe ve Tabiin dönemlerinde hız kazanan ictihad faaliyeti en sistemli rolünü Müctehid imamlar adını verdiğimiz dönemde göstermiştir. İctihad faaliyetinin en yoğun ve sistematik olduğu bu dönemde, ictihad usulündeki farklılıklar ve bu farklılıkların ortaya koyduğu farklı sonuçlar, mezheplerin oluşmasına sebep olmuş ve bu sonuç, İslam dininin, özünü ve temel özelliklerini korumakla birlikte farklı bölgelerde yaşayan insanların sorunlarına da çözüm üretebildiğinin en güçlü kanıtı olmuştur. İctihad faaliyetindeki bu dinamik yapı yerini, dördüncü hicri asrın² başlarından itibaren

* Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Öğretim Üyesi, mgurkan@erciyes.edu.tr

¹ Nakil (Kur'an ve Sünnet nassı)'in kabulü, anlaşılması ve yorumlanmasında aklın işlevi kendisini ictihad kavramıyla hissettirmiştir. Bkz. H. Yunus Apaydın, "İctihad", DiA, İstanbul, 2000, XXI/432.

² Mutlak ictihadın artık caiz olmayacağı ve mutlak müctehidin bulunmadığı düşüncelerinin, ilk defa h. 4. asrın başlarından itibaren Maliki fakih Bekr b. el-A'la (v. 344 h.) ve Hanefi fakih Ubeydullah b. el-Hüseyni'l-Kerhi (v. 340 h.) tarafından dillendirilmesi ve mutlak ictihad ameliyesinin leh ve aleyhinde olanların düşünceleri konusunda bkz. Hayreddin Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, Ankara, 1985, 3. Baskı, s. 183. İctihad kapısının kapanmadığı ve fakat mutlak ictihad ameliyesinin azalma gösterdiğini yirminci asra kadar mutlak müctehid isimleri vererek ileri süren Karaman, ulaştığı sonuçları şu şekilde özetlemiştir: ". . . Netice olarak: a) İsmi de mukallidlerin koyduğu ictihad kapısının kapanmadığı, b) Böyle bir iddianın, bu mevzuda salahiyyetsiz olan mukallitler tarafından ortaya atıldığı, c) İslam'ın bütün asırlara şamil olmak üzere tefekkür, tahkik ve ictihadi emir ve farz kılması bulunduğu, d) Esasen İslami hayatın da ictihadi zarurî kıldığı. . . sabit olmuştur. (Karaman a. g. e., 191-201.) Mutlak ictihadın hicri 3. asrın sonları ve 4. asrın başlarında son bulduğu ile son mutlak müctehidin İbn Cerir et Taberi (v. 310 h.) olarak gösterilmesi hakkında bkz. ; Bernard Weiss, "İslam Hukukunda Yorum: İctihad Teorisi", çev: Menderes Gürkan, Marife, yıl: 3, sayı: 2, yıl: 2003, s. 192-3; Wael B. Hallaq, "Was The Gate of İjtihad Closed?", International Journal of Middle East Studies, c. 16, Cambridge University Press, 1984, s. 3-4. ; Taha J. Al. Alwani, "The Crisis in Fikh and the Methodology of İjtihad", The American Journal of Social Sciences, c. 8, sayı: 2, 1991, s. 317-318; Osman Taştan, "İctihad Sorunu Üzerine Bir Literatür İncelemesi", İslamiyat, yıl: 1998, c. 1/3, s. 73-91; Ayetullah Murtaza Mutahhari,

yavaşlamaya ve durağanlaşmaya³ bırakmıştır. Bu durağanlaşmanın içerisinde daha çok mevcut birikimi kullanmak gibi bir eğilim olmakla birlikte, mezheplerin icthad usulleri, bu asırlarda da ortaya çıkan yeni problemlere çözüm üretmede kullanılmıştır. Özetle, mezheplerin iç dinamikleri, uzun süren bu zaman içerisinde hem mevcudu koruma hem de karşılaşılan sıkıntılara çözüm bulma gibi bir görevi de yerine getirmiştir.

Gerek İslam'ın ilk yıllarındaki canlılık ve dinamizmi hakim kılma düşüncesini taşıyan Müslüman bilginlerin düşüncelerinin etkisi, gerekse Batı'nın bilim, teknoloji ve ekonomik alanlarda devrim yaratan atılımlarda bulunması ve oluşan bu gücü Müslüman toplumlar dahil diğer milletler üzerinde baskı unsuru olarak kullanması, başta Osmanlı ve Mısır olmak üzere diğer Müslüman ülkelerde yeni arayışların tetikçisi olmuştur.⁴ Osmanlı Devletinde İslam hukukunun yürürlükte olmasıyla birlikte, Batılı ülkelere hukuk adaptasyonuna kalkışılması bu arayışlara ivme kazandırmıştır. Bu ve benzer sebepler, Osmanlı toplumunda a)Baticılar, b)Türkçüler ve c)İslamcılar⁵ isminin verildiği farklı düşünce akımlarının oluşmasına sebep olmuş, bu düşünce akımları İslam dünyasının yüz yüze kaldığı problemlere ilişkin görüşler geliştirmiş ve İslam hukuku da bu düşüncelerden nasibini almıştır. Bu farklı eğilimlere sahip düşünürler Sırat-ı Müstakim, Sebül'r-Reşad, Beyanü'l-Hak, İslam Mecmuası ve İctihad⁶ Dergisi⁷ gibi mecmualarda siyasi, kültür, ekono-

"Yasama'da İctihadın Rolü/The Role of İjtihad in Legislation" , çev. Ali Duman, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı: 5, 2005, s. 233.

³ İctihad faaliyetinin durağanlaşmasında İmam Şafii'nin etkisi konusunda bkz. Menderes Gürkan, *İslam Hukuk Metodolojisinin Oluşumu ve Şafii'nin Yeri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri-1997, s. 293-5; J. Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford-1964, s. 70-1.

⁴ Batı'nın Doğu üzerinde siyasi zaferleri kazanması ile teknoloji, bilim ve ekonomi sahasında ilerleme kaydetmelerinin İslam alemi üzerindeki etkileri hususunda bkz. Hayreddin Karaman, *"Modernist Proje ve İctihad"* , İslam ve Modernizm: Fazlurrahman Tecrübesi, İstanbul 1997, s. 156-164; (aynı makalenin iktibası: *Makasid ve İctihad* içinde, derleyen: A. Yaman, Konya 2002, s.429-439).

⁵ Bu düşünce akımlarının genel anlamda İslam ve özellikle de İslam Aile Hukukuna (Hukuk-ı Aile Kararnamesine) etkilerine ilişkin görüşleri için bkz. M. Akif Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul-1985, s. 166-180; Türkiye'de İslamcılık düşüncesinin gelişmesi, şahıslar ve örnek metinler için bkz. İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık düşüncesi, I-II*, İstanbul-1986, İsmail Kara, M. Şemseddin Günaltay'ın İslamiyetle ilgili bazı düşüncelerine yer vermiş ve onu İslamcı-Türkçü ekibi içerisinde saymıştır. a. g. e., II/403-453. Bu üç yöneliştten hiç birine peşinen karşı olmayan, aksine milletin tekamülü ve kurtuluşu için bu cereyanların her birinin önemine inanan Günaltay, Osmanlı'nın son dönemlerinde ortaya çıkan bu fikri akımlara karşı görüşlerini "*Maziden Atıye*" kitabının "*Necat Yolu*" bölümünde şu ifadelerle dile getirir: "... Her üç cereyan da ruhi, hayati, hakiki ihtiyaçlardan doğmuştur. Binaenaleyh nefsi'l-emirde bu üç fikir bir birlerine muhalif değil, yekdiğerlerinin mükemmil ve müeyyidileridir. Şe'ni ve ruhi hayatın tekamülü için behemehal cumhuri umdelerin bu üç fikir üzerine istinad etmesi icap eder. Bunlardan biri diğerlerinin ifratına feda edilirse ictimai tekamül, ruhi i'tila ve asri terakki vücud bulamaz. ... "bkz. Günaltay, *Maziden Atıye*, İstanbul-1339, s. 280 vd. Günaltay'ı "Modernist ve Türkçü İslamcılar" başlığı altında ele alan Hilmi Ziya Ülken şu değerlendirmeyi yapar: Günaltay üç cereyanı birleştirmede Gökalp'in fikrine katılıyor; yalnız temel olarak İslam'lığı ele alıyor ve asrileşme ile türkleşmeyi ona bağlıyor. Bu yıllarda modern İslamcılar arasında Günaltay'dan başka böyle tenkitler yapanın bulunmadığını, ve bu tenkitlerin sırf batıcı olan "*İctihad*" dan daha derin tesiri olduğunu unutmamak gerekir. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul-1966, s. 649-655. Ayrıca Günaltay, düşüncelerinden dolayı II. Meşrutiyet Döneminde ortaya çıkan Maddecî/Materyalist felsefe akımına şiddetle karşı çıkan Manevîyatçı/Spiritualist felsefe akımı içerisinde yer alır. Bkz. Süleyman Hayri Bolay, "*Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Düşünce Tarihi*" , *Türkler*, XIV/543.

⁶ Abdullah Cevdet (ö. 1932)'in önderliğinde 1904-1932 yılları arasında ve *Baticılık* cereyanının bir yayın organı olarak 358 sayısı çıkan *İctihad* dergisi, adının çağnştırdığı anlamın tam aksine siyasi politikası-

mi ve İslam dininin muhtelif konuları hakkındaki görüş ve düşüncelerini kaleme aldılar. İsimlerini andıklarımız yanında burada isimlerini zikretmediğimiz dergilerde de İslam hukuku adına hakkında en fazla yazı yazılan konuların içerisinde "ictihad"⁸ konusu olmuştur. O günden bu güne ictihad konusuna ilişkin yazıların gerek niceliği ve gerekse niteliği artarak devam etmektedir.

Biz de, bu makalemizde, bir örnek olması düşüncesiyle, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi ilim adamlarından M. Şemseddin Günaltay'ın kısaca hayatı ve ictihada ilişkin görüşlerini incelemek istiyoruz. Temelde onun ictihada ilişkin yazılarını⁹ esas almanın yanında, mukayese için konuya ilişkin diğer kaynaklara da atıflarda bulunmaya çalışacağız.

I. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY'IN HAYATI

Müderres bir babanın oğlu olan Mehmet Şemseddin Günaltay, 1883'te Erzincan'ın Kemaliye ilçesinde doğdu. Üsküdar Ravza-i Terakki Mektebi, Vefa İdadisi ve birincilikle Darülmüallimin-i Aliye'nin fen şubesini bitirdi. Arapça, Farsça ve Fransızca bilen Günaltay, değişik eğitim kurumlarında öğretmenlik ve yöneticilik yaptı. 1915 yılından sonra sırasıyla Darülfünun Edebiyat Fakültesi ve Süleymaniye Medresesinde medeniyet tarihi, dinler tarihi, İslam kavimleri tarihi ve İslam felsefesi dersleri verdi. 1924 yılında Darülfünun İlahiyat Fakültesinde İslam dini tarihi ve fıkıh tarihi hocalığı yapan Günaltay, 1925'te bu fakültenin dekanlığına atandı. Kurucuları arasında yer aldığı Türk Tarih Kurumu'nda 1931-41 yılları arasında üyelik yapan Günaltay 1941'den ölümüne kadar bu kurumun başkanlığını yürüttü. 1931'de yazılıp 1950'lere kadar okutulan, içinde İslam tarihiyle ilgili hatalı bilgilerin yer aldığı, vahyin, Kur'an'ın inkar edildiği ve insanın maymundan

ni II. Abdülhamit aleyhtarlığı ve dini politikasını ise İslam dinini dejenere edip itikadi alanda şüpheler yığını haline sokmanın çabasını gütmüştür. Osmanlı'nın/İslam aleminin terakki ve ilerlemesini dini prangalardan kurtulma ve her anlamıyla batılılaşmasında gören derginin yazarlarından Kılıçzade Hakkı, *İslamiyetin çok katı kurallarla dondurulması yüzünden ilerlemeye engel olduğunu, dolayısıyla İslam hukukunda baştan sona islahat yapılması gerektiğini ileri sürmüştür*. İctihad dergisi hakkında geniş bilgi için bkz. Nazım H. Polat, "İctihad", DİA, XXI/446-8.

⁷ Osmanlı Devletinde 1727 yılında İbrahim Müteferrika tarafından ilk matbaanın kurulması ve II. Mahmud Han devrinde 11 Kasım 1831 yılında İstanbul'da Takvim-i Vekayi adlı resmi gazete ile başlayan yayın hayatı, çok farklı konularda çıkan gazete ve mecmualarla devam etmiştir. Osmanlı Devletindeki yayın hayatıyla ilgili geniş bilgi için bkz. <http://www.dallog.com/kurumlar/osmanlibasini.htm>

⁸ Sirat-ı Müstakim'de Ahmed Vehbi ve Kazanlı Halim Sabit'in, Sebilü'r-Reşad'da Yahya Afif, M. Şemseddin ve İzmirli İsmail Hakkı'nun ictihadın alt başlıklarına ilişkin yazıları burada hatırlanabilir. Örnekler için bkz. Abdullah Ceyhan, *Sirat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi*, Ankara-1991, s. 34, 233

⁹ Tesbitimize göre; Günaltay'ın ictihad ile ilgili ilk yazısı, *Sebilü'r-Reşad*, c. 10, sayı: 246, yıl: 1329, s. 193-195'de Fıkıh ve Fetava bölümünde "İctihad Ne Demektir ve Ne Gibi Ahkamda İctihad Olunabilir?" başlığı altında çıkmıştır. O'nun Sebilü'r-Reşad'daki makalesi de dahil ictihada ilişkin görüşlerinin bütünü İslam dininin farklı konularına yer verdiği "Zulmetten Nura" isimli kitabının son kısmında geniş şekilde yer almaktadır. Kitapta, Sebilü'r-Reşad'daki makaleden ayrıca "İctihad Her Asır İçin İhtiyacat-ı Zarurîyyedendir ve Bab-ı İctihadın Kapandığı Gündenberi Ümmet-i İslamiyyenin Terakki Kapuları da Kapandı" başlıklı iki ayrı makale vardır. Eser, A. Lütfi Kazancı ve Osman Kazancı tarafından içindekiler, kitabın tanıtımı ve karma indeks eklenerek latin harflerine çevrilmiştir. Bkz. *Zulmetten Nura/Bunalım Çağından İslam'ın Aydınlığına*, İstanbul-1998, s. 1-319.

geldiğinin kabul edildiği “umumi tarih”i hazırlayan heyette yer aldığı için ağır tenkitlere uğramıştır.

İlmi faaliyetlerinin yanı sıra aktif siyasetin içerisinde de yer alan Günaltay, 1923 yılında Cumhuriyet Halk Fırkası Sivas mebusu olarak Millet Meclisine girdi. Yedi dönem üst üste Sivas ve bir dönem de Erzincan milletvekilliği ve aynı zamanda Meclis Başkan Vekilliği görevi de yapan Günaltay, 15 ocak 1949 ila 22 Mayıs 1950 tarihleri arasında tek parti döneminin son hükümet başkanı oldu. Din ve dini değerlere yakınlığı açısından başbakanlık öncesi ve sonrası bir birinden iki ayrı dönem olarak görülür ve eleştirilir. Günaltay'ın Başbakanlığı döneminde ihtiyari din eğitime başlanarak Ahmet Hamdi Akseki'nin yazdığı din dersleri kitaplarının okutulması, İmam-hatip kurslarının açılması, Ankara Üniversitesi bünyesinde ilk İlahiyat Fakültesinin eğitim-öğretime başlaması ve seçim mevzuatındaki değişikliklerle tek parti devrinin kapanmasına yönelik gizli oy-açık tasnife geçilmesi gibi olumlu adımların yanında, dini hayatın kısıtlanmasına yönelik olarak ceza kanununa 163. maddenin eklenmesi gibi olumsuz adımlar da atılmıştır. 27 Mayıs ihtilalinden sonra Milli Birlik Komitesi ile beraber Temsilciler Meclisinde yer aldı. 1961 seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisinden İstanbul Senatörü olarak Parlamente'ye girdi. 21 Ekim 1961'de İstanbul'da ölen Günaltay, vasiyeti üzerine Ankara Cebeci Asri Mezarlığına defnedildi.¹⁰

II. GÜNALTAY'IN İCTİHADLA İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

A. İCTİHADIN TANIMI ve HÜKMÜ

Sözlükte “çaba harcamak, gayret göstermek, sıkıntıya girmek, güç kullanmak” gibi anlamlara gelen ve *c-h-d* kökünden türeyen ictihad kelimesinin fıkıh kavramı haline gelmesi zaman içerisinde olmuştur. Kur'an'da yer almayan ictihad kelimesinin, hadislerde ıstılahe anlamda olmasa da ıstilah anlamını oluşturacak yapıda yer aldığını söyleyebiliriz. İlk nüvelerini hadislerden alan,¹¹ sahabe¹² ve ilk dönem bilginlerinin kullanımlarıyla¹³ netleşmeye baş-

¹⁰ Günaltay'ın hayatı, farklı konulardaki düşünce yapısı ve eserleri hakkında bkz. Kamil Şahin, “Günaltay, Mehmet Şemsettin”, DİA, XIV/286-288; İsmail Kara, a. g. e., II/401-453; Hilmi Ziya Ülken, a. g. e., s. 649-655; Süleyman Hayri Bolay, a. g. m., Türkler, XIV/548-9.

¹¹ Hakimin ictihad edip isabet etmesi durumunda iki ecir, hata etmesi durumunda ise bir ecir alacağı, hakimin ictihadı sonucu ulaştığı hükmün geçerliliğinin Allah'ın indirdiğine ve Peygamberin uygulamasının uygunluğuna bağlı olduğuna dair hadisler burada hatırlanabilir. Bkz. Buhari, *İ'tisam*, 13, 20, 21, (VIII/150-157); Ebu Davud, *Akdiye*, 2, (IV/6)

¹² Muaz b. Cebel'in kendisine arz edilen meselelerin hükmünü Kitab ve Sünnet'te bulamadığı durumlarda “*Reyimle ictihad ederim*” sözü sahabe'nin bu kelimeyi özel anlamda kullandığının işareti olarak algılanabilir. Bkz. Ebu Davud, *Akdiye*, 11 (IV/18)

¹³ Günüümüze kadar ulaşmış ilk fıkıh usulü eseri kabul edilen Şafii'nin (v204/819) *er-Risale*'sinde ictihad için ayrı bir kısım ayrılmış olup, burada ictihad ile ilgili bazı konular yer almaktadır. Şafii, *Risale*'nin kıyas bölümünde ictihadı şu şekilde tanımlamaktadır: “Müslümanın başına gelen her bir meseleyle ilgili ya bağlayıcı bir hüküm veya hak olan hükme götürülen bir delalet vardır. Şayet meseleyle ilişkin bir hüküm var ise ona ittiba gerekir, belli bir hüküm yoksa hak olan hükme *ictihad* ile ulaşılır ki; *ictihad* ise *kyastan ibaret*tir. Şafii, *Risale*, Tahkik: Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut, trs., s. 477. Şafii'nin ictihadı kıyas manasında kullanmasından hareketle, hüküm istinbatında kıyas dışındaki delillere kapıyı kapadığı sonucuna varılmasının yanlışlığına dikkat çeken Karaman, şu değerlendirmede bulunmaktadır:

layan icthad kavramı, zaman içerisinde fıkıh usulü ekollerinin bakış açıları-
nı yansıtacak şekilde tanımları yapılmış ve meşhur bir ıstılah halini almış-
tır.¹⁴

Günaltay, kaynak göstermemekle birlikte fıkıh usulü ulemasının
icthadı: "*Bir hükmi şer'i-i fer'iyi delilinden istinbat hususunda bezl-i
mechudda bulunmaktır. Bu yolda çalışacak zata da müctehid denilir.
Müctehid edille-i kat'îyye ile sabit olmayan ahkam-ı fer'îyyeyi Kitab, Sünnet,
icma ve kıyasdan ibaret olan edille-i şer'îyyeye tevfiikan hall etmeye çalışır.
Şer'in esaslarını, umumi mebadisini ta'mik, vus'u takatı yettiği mertebede
istiksa-i nazar ve i'mal-i fikir eder. Ondan sonra zamanın tevliid ettiği bir
ihtiyacın tesviyesi için bir hüküm verir, bir nizam vaz' eder*" şeklinde tarif
ettiklerini nakleder. Günaltay'ın naklettiği bu tarif, fıkıh ilmiyle uğraşanların
aşına oldukları ve hemen her fıkıh usulü eserinde bulunan meşhur tarifler-
den birisidir.

İslam'ın bidayetinden beri, Müslüman toplumların hayatına yön veren
ve naslarla hayat arasındaki irtibatı sağlayan icthad faaliyeti en yoğun
şekilde müctehid imamlar zamanında olmuştur. İctihad faaliyetinin İslam
tarihindeki seyri farklılıklarla dolu olmakla birlikte günümüze kadar süre-
gelmiştir. Dini bilginin öğrenilip öğretilmesi konusunda naslarda yer alan
emirler¹⁵ ve her bir dönemde ortaya çıkan meselelerin hükümsüz bırakılama-
yacağı gerçeği, Müslüman bilginlerin icthadın dini hükmü konusunda bir
şeyler söylemelerini gerekli kılmıştır. İctihadın gerekli olduğu konusunda,
Kur'an ve Sünnetin konuya ilişkin teşviklerini ve tarihi verileri aktaran Ka-
raman, İbn Abdışşekur'un sözleriyle konuyu şöyle özetler: İctihadi mesele
derhal hükme bağlanmaya muhtaç ise, sorulan müctehid için icthad farz-ı
ayın, zaman geniş veya hadisenin götürülebileceği başka müctehidler var ise
farz-ı kifaye, hadise vuku bulmadan farz ve tasavvur edilerek ortaya kon-
muşsa icthad mendup, kasten nassa aykırı olursa haramdır.¹⁶

Bir yerde sadece bir müctehidin varlığı veya naslara aykırı icthadda
bulunmanın hükmü bir yana bırakılacak olursa, ilk dönemlerden itibaren
icthad alanında pek çok bilim adamının varlığı ve bunun kesintisiz olarak

"Ancak Risale'nin bütünü, beyan çeşitleri ile ihtilaf halinde doğru hükme ulaşmak için aranıp buluna-
cak delil konusundaki ifadeler göz önüne alındığında Şafii'nin de kıyas dışında bir takım hüküm ve çö-
züm kanallarına kapıyı açık tuttuğu anlaşılmaktadır. Ayrıca yine aynı İmam'ın, kıyas yapılırken önce
birçok nastan elde edilen temel ilkeye (kaideye) bakılmasını ve eğer kaide bulunmazsa tek tek naslara
kıyas yapılmasını teklif etmesi de ilgi çekicidir. Geniş bilgi için bkz. Karaman, "Modernist Proje ve
İctihad", s. 434-5.

¹⁴ Farklı icthad tanımları için bkz. Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, s. 16-17; Abdurrahman Haçkale,
İslam Hukuk Tarihinde Gayeci İctihat Metodunun Gelişimi, İstanbul-2004, s. 13-15; Apaydın, "İctihad",
DİA, XXI/432.

¹⁵ Müslümanların tamamının sefere çıkmayıp, birilerinin geride kalarak dini bilgisini tamamlaması ve
seferden dönenlere bunu öğretmesini isteyen ayet (Tevbe, 9/122) ile icthadı teşvik eder mahiyetteki ha-
disler burada hatırlanabilir.

¹⁶ Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, s. 27-30; İbn Abdışşekur, *Müsellemu's-Subut*, Bulak-1322, II/362-
3.

süregelmesi Müslüman bilginler arasında yaygın kanaat olarak icihadın farz-ı kifaye olduğu hükmünü kabul etmeye götürmüştür.¹⁷

Günaltay, yaşadığı dönemde özelde Osmanlının ve genelde İslam dünyasının Batı karşısındaki hukuki, sosyal ve iktisadi alanlardaki geriliğini Müslüman bilim adamlarının icihad konusundaki geri duruşlarında görür. Her dönemde icihadın gerekliliğine inanan Günaltay, klasik fıkıh tanımında yer alan *yarar* ve *zarar*'ların neler olduğunu bilebilmenin ancak icihad ile olabileceğini şu sözlerle ifade eder: "Fıkıh usulü bilginleri fıkıh ilmini, '*Nefsin kendisi için, faideli ve zararlı olan şeyleri bilmesidir*' yolunda tarif ederler. İnsanın faide ve zararı ise zamana, mekana ve muhite göre değişir. Şu halde her zamanın ihtiyacına göre icihadda bulunmak bir emr-i zaruri olmaz mı?"¹⁸

Günaltay, yeni mekan, zaman ve muhitlerin yeni ihtiyaçlar ürettiğini ve bu yeni ihtiyaçların da ancak yeni yeni icihadlarla karşılanacağı fikrini benimsemiştir. Sahabenin bazı alanlarda dünya işlerini kendisinden daha iyi bilebileceğini ifade eden Hz. Peygamber, sahabeyi dünya işlerinde serbest bırakmıştır. Bu, onları icihada teşvik anlamı taşır. Yine Muaz b. Cebel ve Ebu Musa el-Eş'ari'nin Yemen'e gönderildiklerinde, '*müşkilat çıkarmayıp, kolaylık gösterme*' ilkesini esas almaları ile Ebu Hanife ve talebelerinin istihsan prensibini öne çıkararak insanların menfaatlerini hedeflemeleri, kendilerine tanınan icihad imkanıyla olmuştur. İslam dininin beka ve yüce olarak devamı ile İslam milletinin saadet ve refah içerisinde yaşamasını icihadın varlığına bağlayan Günaltay, *icihadın her devirde Müslümanlar üzerine kat'i bir farz olduğu kanaatine varmıştır*.¹⁹ '*Müslümanlar üzerine kat'i bir farz*' ifadesi, Günaltay'ın da icihadın farz-ı ayın değil farz-ı kifaye olduğu görüşünü paylaştığını gösterir.

B. İCTİHADIN GEREKLİLİĞİ

İctihada ilişkin yazılarından, her dönemde icihadın mutlaka yapılması gerektiği fikrini ısrarla savunduğu anlaşılan Günaltay'ın, icihadın gerekliliği üzerine düşüncelerini şu şekilde gruplandırabiliriz.

1) *Tarihi tecrübe*: Günaltay, İctihadın kendi yaşadığı dönem ve sonraki dönemlerde de olması gerektiğine, Hz. Peygamberle başlayan icihad ameliyesinin sonraki nesillerce de kesintisiz devam ettirilmesini delil gösterir. Ona göre; Hz. Peygamberin civar beldelelere gönderdiği kişilerden meseleleri rey icihadıyla da olsa çözümsüz bırakmama isteği; Hülefa-i Raşidin, Hz. Aişe, Talha, Zübeyr, İbn Abbas, Ebu Hureyre, Ammar b. Yasir, İbn Ömer gibi sahabe neslinin gerektiğinde icihada başvurmaları; sonraki devirlerde gelen

¹⁷ Mesela bkz. Haçkallı, a. g. e., s. 15 (9 nolu dipnot)

¹⁸ Günaltay, Mehmed Şemseddin, *Zulmetten Nura*, Rumi 1331/Miladi 1915, s. 382.

¹⁹ Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 383.

İmam Malik, İmam Şafii, İmam Ahmed²⁰ gibi şahsiyetlerin sahabeyi örnek alarak ictihada devam etmeleri, ictihadın sürekliliğinin tarihi kanıtıdır. Yine dört mezhepten hiç birine tabi olmayıp müstakil mezhep sahibi sayılan Süfyan İbn Said Sevri, Ebu Sevr Halidi, Davud b. Ali Zahiri, Muhammed b. Cerir Taberi gibi müctehidlerin varlığı da bu konunun ayrı bir kanıtıdır. Dönem dönem ictihada ehil bulduklarının bir kısmının ismini veren Günaltay, "ictihadın hasr ve tahdid edilemeyeceğine bu muhterem simalardan büyük delil olabilir mi?" sözüyle ictihada her asırda ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymaya çalışır.²¹

2) *Örf ve Adet Farklılığına Bağlı Olarak Değişen İhtiyaçlar*: İnsan topluluklarının ihtiyaçlarıyla ictihad faaliyeti arasında paralellikler kuran Günaltay, milletlerin medeniyet seviyelerinin terakkisine münasip olarak ihtiyaçların çeşitlenerek çoğaldığını ve bu yeni ihtiyaçların da ancak yeni yeni ictihadlarla karşılanabileceğini şu sözlerle dile getirir: "*Hayat-ı bedeviyane içinde yuvarlanan insanlar ile hayat-ı medeniyeye içinde didinen insanların ihtiyaçları arasındaki fark, tasavvur ve tahminin kat kat fevkindedir. Afrika'nın ekalimi dahilîyyesinde korkusuzca dolaşan bir vahşi ile Nil deltasında, Thames kıyısında yaşayan bir medenin ahlak ve davranışları, ihtiyaçları, maişet şekli ve hayat anlayışı büsbütün başkadır. Bu başkalık sebebiyledir ki; Çad Gölü havâlisinde yaşayan insanlar arasındaki örfler, adetler İskenderiye veya Londra'da yaşayan medenilerin nizamlarıyla, adetleriyle, kanunlarıyla kıyas bile edilemez. Birkaç esaslı örfte istinaden başkanların keyfi idareleri bedevilerin kendi aralarında hayatlarını düzenlemeye yeterli olduğu halde, ciltler dolusu müdevvenat-ı kanuniyye medenilerin ihtiyaçlarını, cemiyetlerinin ahengini temin edemiyor. Yine bir çok şey o kanunların daire-i şümülünden hariç kalıyor. Bunlar da ayrı kanunlar istiyor.*"²²

3) *Medenileşme*: İnsanların medenileşmesi ve fikri terakkileri ile insani ilişkilerin çeşitlenmesi arasında bir ilinti kuran Günaltay, medenileşmeyle birlikte çeşitlenen yeni ilişkilerin yeni düzenlemelerle/ictihadlarla hukukilik kazanacağı düşüncesindedir. O'na göre, medenileşmenin getirdiği fikri ve sosyal değişiklikler her bir asırda ve hatta her bir yeni senede artarak devam eder. Önceki asırlarda insanların hatırlarına gelmeyen şeyler bugün pek tabii bir şekilde insanların hayatlarında yer alır. Bütün bu sosyal hayattaki farklılıkların ancak yeni yeni ictihad amelîyesi ile karşılanacağını dile getiren Günaltay şöyle der: "*İnsaniyet gaye-i tekmiyyeye doğru ilerledikçe her adım başına önünde daha geniş bir ufuk, daha engebeli bir saha, daha mübrem bir ihtiyaç zuhur ediyor. . . İhtiyacatın tenevvu' ve tezayüdü insanlar arasındaki muamelatın da tevessu' ve tezayüdünü mucib olur. Muamelatın tevessu'u ve tenevvu'u örf ve nizamların da tevessu'unu iktiza eder. Daha başka ihtiyaç-*

²⁰ Burada, Günaltay'ın Ebu Hanife'nin ismini zikretmeyişi, ismiyle anılan Hanefilik mezhebinin Osmanlı tebasının yaygın mezhebi oluşundan kaynaklandığını düşünüyoruz. Zira Günaltay makalesinin muhtelif yerlerinde Ebu Hanife ve arkadaşlarına atıfta bulunmaktadır. Bkz. *Zulmetten Nura*, s. 383.

²¹ Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 386-389.

²² Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 379.

lara daha evvelki zamanlara göre ictihad edilerek vaz' olunmuş usuller yeni ihtiyaçları tatmin edemez, yeni ihtiyaçlar pek şedid bir surette yeni nizamlar ister."²³

4) *Zaman ve mekan Farklılığı*: Örf-adet ve ihtiyaçların zaman ve mekan içerisinde çeşitlenerek değiştiğini ısrarla ileri süren Günaltay, hukukun bu değişimi iyi gözlemesi ve takip etmesi gerektiğini belirtir. İslam dininin içerisinde yer alan hukuk kurallarının da, adaleti temin etmesinin değişen zaman ve mekan ihtiyaçlarını karşılmasıyla doğru orantılı olabileceğinin şu ifadelerle dile getirir: "*Şeriat, emr-i meaş ve emr-i meadda insanların te'min-i menâft-i esası üzerine müesses olduğundan, bir hüküm ki; zaman ve mekanın tebdiliyle te'min-i adalet edemez, mesalih-i ammenin tesviyesine kafi gelemez, o hükmün tebdili şer'an bir zaruret kesb eder. Yahut zaman ve mekan yeni bir ihtiyacın tesviyesi için yeni bir hüküm ister. O hükmün verilmesi o ihtiyacın tesviyesi lüzumu kat'i tahtına girer.*"²⁴ Günaltay, zamanın ve mekanın gerektirdiği yeni hukuki düzenlemelere, "*Zamanın değişmesiyle hükümler de değişir*"²⁵ fıkıh kuralının işaret ettiğini belirtir.²⁶

C. İCTİHADDAN KAÇINMANIN NETİCESİ

Tarihi birikim ve deneyimi, örf ve adetin farklılaşmasını, medenileşmeyi ve zaman ile mekan farklılığının yeni ihtiyaçlar üretmesini yeni yeni ictihadların gerekçesi olarak gören Günaltay, bu gerçeklerden uzak durmanın veya yok saymanın bir millet için intihar anlamına geleceğini düşünür. Müntesibi olduğu Osmanlı Devleti'nin de içerisine düştüğü sosyal, iktisadi ve dini problemlerden kurtulmasının yolunu, öncekilerin yaptığı gibi ictihada yönelmekte görür. Tarihte medeni milletler arasında yer alabilmiş İslam toplumlarının bu başarısını, yeni ihtiyaçlara çözüm üretebilmelerinde gören Günaltay, haklı olarak kendi toplumsal ihtiyaçlarına çözüm üretememiş toplumların felç olmaktan kurtulamayacaklarını şu veciz ifadelerle dile getirir: "*İhtiyacat-ı asra göre müctehedatta bulunamayan milletler ise, zaman ilerlediği ve asır terakkiye koştığı halde, buldukları daire-i mudayyakada sermestane dolaşır, kalırlar. Bir asırda yaşayan insanları, muamelat-ı dünyeviyyede evvelki asrın netice-i müctehedatı olan örflerle bağlamak kadar münasebetsiz bir şey olamaz. Çünkü bu hal, o insanları, bütün beşeriyet sel gibi terakkiye koştığı bir sırada atalete, maziye gömülmeğe sokmaktır. Karanlıklara gömüle gömüle rutubetlenen uzuvlar ise küflenir. Sonra da tefessüh ve tehallül eder.*

²³ Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 380-381.

²⁴ Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 386.

²⁵ Mecelle, 39. madde. Bu kaidenin ilk defa "Zamanın değişmesiyle hükümlerin de değişmesi inkar olunamaz" ifade şekliyle Hadimi (ö. 1176/1766)'nin *Mecami*'sinde yer alışı ve değişmeye etki eden zaman ve çevre faktörü hakkında bkz. Mehmet Erdoğan, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İstanbul-1990, s. 9, 15-18.

²⁶ Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 381-382.

Milleti tefessuh ve tehallülden kurtarmak da ancak her asırda o asrın ihtiyacatına göre müctehedatta bulunmakla olur."²⁷

D. İCTİHADIN ALANI

İctihadın alanından kasıt; genel olarak gerek hakkında herhangi bir nass bulunmayan hususlar ile gerekse hakkında bir nass bulunmakla birlikte farklı şekilde anlamaya müsait hususların icthad işlevinin içerisine dahil edilmesidir.²⁸ Bunun anlamı; 1. Kabaca Müslümanların yeni karşılaştıkları problemleri sahip oldukları değerler ve ellerindeki metodoloji ile sonuçlandırıp bir çözüme gitmeleri, 2. Gerek kat'i gerekse zanni delillerle de olsa önceden hakkında şer'i bir hüküm bulunan konunun zaman, mekan, yarar-zarar ilkesi, dilin imkanları, delilin sübutu. . . gibi sebeplerle yeniden icthada konu olup olamayacağıdır. Din bilginleri arasında birinci kısma giren hususların icthada konu olacağına herhangi bir tereddüt duyulmamaktadır. Ancak ikinci kısım içerisinde zanni delille değil de kat'i delil ile hükmü bildirilen meselenin yeniden icthada açık olup olmadığı konusunda din bilginleri arasında farklı fikirler vardır. Özellikle Tanzimat'dan günümüze kadarki süreç içerisinde şer'i hükümlerin hangisinin icthadın alanına girdiği, hangisinin dışında kaldığı tartışmasının daha çok gündeme geldiği de bir gerçektir. Bütün şer'i hükümlerin değişime açık olduğunu söyleyenler²⁹ olduğu gibi şer'i hükümleri değişim açısından tasnife tabi tutmanın gerekliliğine inanan bilginler³⁰ de vardır.

Bu tartışmaların odak noktasında ise "Mevrid-i nassda"³¹ icthada mesaj yoktur"³² ve "Ezmanın teğayyürüyle ahkâmın teğayyürü inkâr oluna-

²⁷ Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 381-382.

²⁸ İctihadın alanıyla ilgili olarak bkz. H. Yunus Apaydın, "İctihad", *DiA*, XXI/437; Zekiyyüddin Şaban, *Usulü'l-Fıkhî'l-İslâmî*, baskı yeri ve tarih yok, s. 334-336; Abdülvahhab Hallaf, *İslam Hukuk Felsefesi*, çev. Hüseyin Atay, Ankara-1985, 2. baskı, s. 396-397.

²⁹ Burada bütün şer'i hükümlerden kasıt inanç ve ibadet dışında yer alan, beşeri ilişkileri tanzim sadedinde verilen hükümlerdir. Örnek olarak Mansurizade Mehmed Said Bey (1864-1923) ve Celal Nuri İleri (1870-1939) burada hatırlanabilir. Said Bey'in ahkamda değişime ilişkin görüşleri için bkz. Kaşif Hamdi Okur, "İslam Hukuku Alanında Yenileşme Manîfestolarından Bir Kesit: Hakikat-ı İslam ve Usul-i İctihad", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 3, yıl: 2004, s. 35-54. Söz konusu makaleden Mansurizade'nin konuya ilişkin düşüncelerini kısaca aktarmak istiyoruz: "Nasıl olur da ihtiyaç veya örf ve adet üzere tesis edilmiş ahkâm, o ihtiyacın veya örf ve adetin zevaliyle sakıt olmaz? Hüküm, hakkında nass-ı kat'i olsa da yine bittabi sakıt olacağından "örf ile nass tearuz ederse, örf tercih olunur" diye şeriat pek sarih bir kaide-i esasiye vaz' etmiştir. Demek oluyor ki nazar-ı şeriatte esasat-ı mütebeddeleye müstenit olan nusus-ı kat'iyenin bile esasları tebeddül ettikten sonra hükmü yoktur. Bkz. Okur, a. g. m. s. 48. Celal Nuri'nin görüşleri için bkz. Mehmed Said Hatiboğlu, "İslam'ın Aktüel Değeri Üzerine", *İslami Araştırmalar*, cilt: 1, sayı: 1, Temmuz 1986, s. 11-13.

³⁰ Ali Haydar, *Dünerü'l-Hükkâm min Şerhi Mecelleti'l-Ahkâm*, İstanbul-1318, I/173-177; Mehmet Erdoğan, a. g. e., s. 126-145; Şaban, a. g. e. s. 334-336.

³¹ Söz konusu kuralın içerisinde yer alan "nass" teriminin geleneksel anlayış ile çağdaş dinsel söylem taraftarlarının farklı değerlendirildiğini söyleyen Nasr Hamid Ebu Zeyd, çağdaş dinsel söylemcileri, nass'a farklı bir anlam yükleyerek, "metnin, gelenek içerisindeki yapısını anlamayı gizlemek, çok sesli anlamayı teke düşürmek ve anlamı dondurmakla" suçlayarak şu değerlendirmeyi yapar: "Öncekiler, bugün bizim yaptığımız gibi, Kur'an ve hadisi ifade ederken nass terimini kullanmıyordu. Aksine, Kur'an metnini ifade etmek üzere *kitab*, *tenzil* ve *kur'an*; hadis metinlerine işaret etmek üzere de *hadis*, *eser* veya *sunnat* gibi başka terimler kullanıyorlar; her ikisine birden işaret etmek üzere ise, *vahy* ve *nakl* kavramlarına başvunuyorlardı. 'Nass' dedikleri zaman da, aslında vahyin çok sınırlı bir kısmını, diğer

maz"³³ fıkıh kaideleri yer alır. Bu iki fıkıh kuralına yüklenen anlam ve kapsam alanına ilişkin farklı düşünceler,³⁴ araştırmacıların şer'i hükümlerdeki değişime yaklaşımlarında etkili olmaktadır.³⁵

Yukarıdaki tasnif açısından bakacak olursak Günaltay'ın, dini hükümlerin değişim açısından tasnifinin yapılması gerektiği görüşünü taşıdığını söyleyebiliriz. Günaltay, "ictihad hangi ahkamda olacaktır?" sorusunu sorduktan sonra şer'i hükümlerin değişime konu olup olmaması bakımından itikad, ibadet, ahlak ve muamelat diye dört kısma ayrılacağını ifade eder. Onun, bu alanlara ilişkin düşünceleri özetle şöyledir.

1. İtikad Alanı: İtikada ilişkin hükümlerde ictihad mümkün olmadığı gibi kemal derecesi ne kadar yüksek de olsa birisini taklid etmek meşru' de-

bir ifadeyle, dilsel yapısı itibarıyla vahyin, birden fazla anlam ve işarete hiçbir şekilde ihtimali olmayan pasajlarını kast ediyorlardı. Bkz. Nasr Hamid Ebu Zeyd, *Dinsel Söylemin Eleştirisi*, çev. Fethi Ahmet Polat, Ankara-2002, s. 93-94. Benzer bir yaklaşımla Fazlurrahman, ilk dönem (sahabe nesli) ile sonraki dönemlerde nassa yüklenen anlam ve nassdan beklentilerin farklı olduğunu ve ilk dönem Müslümanlarınca nass ile nass olmayan arasında katı bir ayırımın gözetilmediğini belirtir. Geniş bilgi için bkz. Fazlurrahman, *Islamic Methodology in History*, Lahore-1965, s. 181-182.

³² Mecelle, 14. madde.

³³ Mecelle, 39. madde.

³⁴ Mesela Ali Himmet Berki, "mevrid-i nassda ictihada mesağ yoktur" kaidesini fıkıhda yer alan genel kurallarla sınırlı tutarak şu örnekleri verir: "Mesela, "Beyyine, müddei ve yemin, münkir üzerinedir" manasında olan Hadis mütevatır bir nassdır. Buna muhalif olarak ictihadda bulunulamaz ve böyle bir ictihadın hiçbir kıymeti olmaz. Keza, bey'in meşruiyeti, gayrın malını gasb ve itlafın hurmeti, bigayri hakkın katil ve gayrın malını sirkatin memnuiyeti, mansus olduğundan hilafında ictihad caiz değildir ve böyle bir ictihadla amel olunamaz. "Bkz. Ali Himmet Berki, *Hukuk Tarihinden İslam Hukuku 1*, Ankara-1955, s. 73-74. Bu anlayışın dışında, bu kural ile kasdın, Kitap, sünnet ve icma deliliyle müfesser ve muhkem bir şekilde anlaşılabilir hükümler olduğunu söyleyenler de vardır. Mesela bkz. Ahmed ez-Zerkâ, *Şerhu'l-Kavaidi'l-Fıkhiyye*, VI. baskı, 2001, s. 147-150 ve benzer düşünceleri paylaştığı Abdülkerim Zeydan'ın konuyu değerlendirdiği şöyledir: "Hakkında açık hüküm bulunan meselelerde ictihadda bulunmak caiz değildir. Mesela faizin haramlığı konusunda Kur'an ve hadiste hüküm mevcuttur, helalliyi, yeniden çözümünde ictihad doğru değildir. Mirasta erkeğin iki, kadının bir hisse alacağı hakkında Kur'an'da açık hüküm mevcuttur. Binaenaleyh erkeğe kadının hissesine eşit hisse verilmesinde ictihad edilemez. Bkz. Abdülkerim Zeydan, *İslam Hukukuna Giriş*, çev. Ali Şafak, İstanbul-1985, s. 152; a. mlf., *el-Veciz fi Şerhi'l-Kavaidi'l-Fıkhiyye fi Ş-Şeriatil-İslamiyye*, Beyrut-2003, s. 31. Söz konusu kuralın anlaşılmasında daha teknik bir ayırıma giderek, sübutu, kat'i de olsa delaleti zanni olan nassların ictihad alanı içerisinde yer alacağını söyleyen Türcan, şu değerlendirmeyi yapar: "... Ayrıca mevrid-i nassda ictihada mesağ yoktur" ilkesi, delaletin zannılığı sebebiyle subut (kaynağa aidiyet) bakımından ister kat'i isterse zanni olsun, nassların anlaşılması üzerinde gerçekleştirilecek ictihadı, yani anlama faaliyetini kısıtlayıcı değildir. Şu kadar ki, delaleti zanni nassın anlamı üzerinde yapılacak ictihad, nassın muhtemel anlam çerçevesi ile sınırlıdır. Bu itibarla mesela Ebu'l-Beka (ö. 1094/1683)'nin kimi zaman *mevrid-i nassda da ictihad olabilir demesini*, nassa ilişkin anlama sorunu kapsamında değerlendirmek gerekmektedir. Bkz. Talip Türcan, *İslam Hukuk Biliminde Hukuk Normu*, Ankara-2003, s. 204-205.

³⁵ İslam hukukunda ahkâmın değişmesini konu alan son dönem çalışmalarından bir kaçının isimlerini zikretmek istiyoruz: 1. Mehmet Erdoğan, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İstanbul-1990; 2. Ferhat Koca, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişimi Üzerine Bazı Düşünceler*, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı: 1, yıl: 2003, s. 51-78; 3. Hamdi Döndüren, "Sosyal Değişme Karşısında İslam Hukuku ve Yeni Yaklaşımlar", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı: 1, yıl: 2003, s. 29-50; 4. Saffet Köse, "İslam Hukuk Düşüncesinin Bazı Problemleri-Bir Zihniyetin Eleştirisi", İslamiyat, cilt: 2, sayı: 1, Ocak-Mart 1999, s. 35-60; 5. Abdullah Kahraman, "İslam Hukuk Düşüncesinde Taabbudi Hükümler ve Taabbudiyatın Sahası Üzerine", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı: 2, yıl: 2003, s. 25-57; 6. Ali Pekcan, "Mevrid-i Nass'ta İctihad'a Mesağ Yok (mu ?) dur", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı: 2, yıl: 2003, s. 69-84, 7. Kaşif Hamdi Okur, "İslam Hukuku Alanında Yenileşme Manifestolarından Bir Kesit: Hakikat-İ İslam ve Usul-i İctihad", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı: 3, yıl: 2004, s. 35-54.

ğildir. Çünkü akaid konularının çoğu akli delillerle sabit olmuş ve Kur'an nasslarıyla da teyid edilmiştir. Kur'an ve mütevatir metinlerle sabit olmuş akaid hususlarını ise muhal addedecek akli bir delil yoktur ve bunların kabulü de zaruridir. İtikad konularının kabulünde ilm-i yakin şarttır.

2. İbadet Alanı: İbadet ile ilgili esaslar bizzat Şari' tarafından vaz' edilip tamamlandığı için, belirlendiği şekliyle korunur ve değiştirilmez. İbadetlerin yerine getirilmesinde şer'i teklif ve ruhi tatmin söz konusu olduğundan, bunlar zaman ve mekan itibarıyla değişiklik kabul etmezler. Ancak ibadetlerin icrası aşamasında müstahsen görülen ayrıntı rükünlerin tayin ve temyizinde sahih olan rivayetler esas alınır ve mücmel olan unsurlar var ise ictehad ile bunlar açıklığa kavuşturulabilir. *Yoksa, hiçbir müctehid farz olan ibadetlerden birini kendi ictehadıyla tağyir etmek salahiyetini haiz değildir ve olamaz.*

3. Ahlak Alanı: Günaltay, bu kısımda hem ahlaki kuralların hem de helal-haram alanının değişim karşısındaki durumunu aralarında bir etkileşim ilişkisi kurarak tartışır. Ona göre helalliği ve haramlığı konusunda nass-ı şari' olan hükümleri müctehid yeniden değerlendiremez, ancak hakkında suskun kalınmış hususları kıyas ictehadıyla hükme bağlayabilir. Helal ve haramların ictehad alanının dışında olması, Müslümanların terakki ve tekamüllerine de mani değildir. Bilakis bunların değişimin dışında kalması, milletin terbiye/ahlak ve güç birliğini sağlar ki; bunlara uyan fertler yüksek erdemlere ulaşmış olurlar.

4. Muamelat Alanı: Günaltay'a göre muamelatın dayandığı temel ilke; menfaatin temini ve hayatın tanzimine çalışmak olduğu için, muamelatı bu gayelere uygun şekilde tanzim edecek ehil mütefekkir dimağlara ihtiyaç vardır. *Müctehidlerin mesailerinin en yoğun olduğu alan muamelat-ı dünyeviyye kısmıdır. Çünkü muamelat-ı dünyeviyye örf ve adet, ihtilaf-ı zaman ve mekan ile teğayyür eder. Bunlar hakkında her asırda o asrın ihtiyacatına göre ve o mahallin gereklerine göre ictehadatta bulunmak lazımdır. Çünkü muamelatın cüziyyatını tahdid etmek mümkün değildir.*³⁶

Dini hükümlerin değişim karşısındaki durumu konusunda farklı bölümler³⁷ olmakla birlikte yukarıda detaylarını verdiklerimizden de anla-

³⁶ Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 390-393.

³⁷ Dini hükümlerde değişim hususunda farklı bir bölümlenme örneği olmak üzere Erdoğan'ın; '1. İbadetler, 2. Mukadderat, 3. Helal ve haramlar ve 4. Muamelatla ilgili hükümler' şeklindeki tasnifini ve değerlendirmesini vermek istiyoruz: "1. **İbadetler:** Buraya kadar, genelde kıyas sahası dışarısında tutulan ibadetlerle ilgili, tespit edebildiğimiz değişik uygulamaları arzetmiş bulunuyoruz. Bu misalleri toplu olarak değerlendirdiğimizde, ibadetlerin özü ile ilgili ahkâmın değişmeye kapalı olduğu, değişikliğin ancak ibadetlerin ifası sırasında getirilen bazı düzenlemelerle ya da vesail ile ilgili bulunduğunu, bu alanlarda bile sahasının oldukça dar olduğu sonucuna varıyoruz. 2. **Mukadderat(Miktartarla ilgili hükümler):** Netice olarak diyebiliriz ki, miktar belirleme konusundaki ahkâm, tahdidi değil de, takribi beyan özelliği taşıyorsa, alt veya üst sınırları serbest bırakılmışsa, bu alanlarda hükümler yeni yorum ve gerektiğinde de değişikliklere açık gözükmetedir. Bunun dışında kalan kısımları ile mukadderat değişime ve yorumlara kapalı bulunmaktadır. 3. **Helal ve Haramlar:** Helal ve haram kılma yetkisini sadece Allah'a tanıyan İslam, bu yetkiyi kendisinde görenleri tanrılık iddiasında bulunmakla nitelemiş, haramı helal, he-

şılacağı üzere, Günaltay itikad, ibadet ve ahlak/helal-haram kurallarını değışime konu olmaz görürken; muamelat diye nitelediğı alanın ise esas itibariyle ihtiyaçlar ile zaman ve mekan farklılığı doğrultusunda değışime açık olduğunu belirtir. Bu mülâhazalarla birlikte, Günaltay'ın muamelata ilişkin hükümlerden kasdı, sadece kaynağı örf ve adet olan hükümler mi?, yoksa nasslarla belirlenen hükümler mi? olduğu çok netlik kazanmamaktadır. Örneklemeye gitmemekle birlikte, onun ifadelerinden ağırlıklı olarak anlaşılan, dünyevi işlere ilişkin hükümlerin kaynağının örf-adet veya nass olmasına bakmaksızın gerektiğinde değışime açık olmasıdır.

E. İCTİHAD EHLİYETİNİN ŞARTLARI

İctihad ehliyetinden kasıd; şer'i hükümleri kaynaklarından çıkarmak için öngörülen şartları haiz olmaktır. Hz. Peygamberin hayatta olduğu dönem ile sahabe ve tabiin nesli devirlerinde ictihada yön veren simaların kimler olduğu ve bu simaların toplumun temeyyüz etmiş şahısları olduğu bilinmekle birlikte, ictihad faaliyetinde bulunacak kişide, "mutlaka şu şartların olması gerekir", şeklinde fikri bir tartışmanın varlığı bilinmemektedir. Fakat bununla birlikte Hz. Peygamberin Yemen'in Cened bölgesine gönderdiği Muaz b. Cebel'e³⁸, Hz. Ömer'in Kufe'ye gönderdiği Şureyh'e³⁹ ve o dönemde kadı olarak gönderilen pek çok şahsa ictihad ehliyetini oluşturacak unsurlara ilişkin hatırlatmalarda bulunulduğu da bir gerçektir.

İctihad ehliyetine ilişkin şartların neler olduğuna yönelik teorik tartışmanın başlangıcının müctehid imamlar dönemine tesadüf ettiği ve bu konuda söz söyleyen ilk kişinin ictihadı kıyas anlamında kullanan İmam Şafii olduğu düşünülür. Şafii, *Risale*'sinde bu hususta şunları söyler; "Kıyas yapabilecek kişinin kıyas için gerekli aletler olan Allah'ın Kitab'ının hükümlerini, yani farzını, edebini, nasih ve mensuhunu, amm ve has lafızlarını ve Kur'an'ın irşadını bilmek zorundadır. Kitab'ın te'vile ihtiyaç duyan hükümlerine Peygamberin sünneti, sünnet bulamazsa Müslümanların icma'ı, icma' bulamazsa kıyas ile istidlalde bulunur. Yine kıyasta bulunacak kişinin ken-

lali de haram kılmayı şirkle eş tutmuştur. . . Hakkında yasaklayıcı bir nass bulunmadığı sürece "Eşyada asıl olan ibahadır. "hükümünce bunlar mübah olacak ve bu hususta bir şeyin adaba uygunluğunu, ya da mekruh olduğunu tesbit konusunda belirleyici rolü, evrensellik verilecek olan Arap örfü değil, aksine her yörenin kendi örfü oynayacaktır. 4. *Muamelat*: Muamelatla ilgili nasslar, daha önce sözünü ettiğimiz genel teşri getiren ve uygulama mahiyetinde olan; makasıddan olan, vesailden olan nasslar gibi çeşitli açılardan ele alınacaktır. Durum değerlendirmesi yapılacak ve genel teşriye yönelik hükümler, külli kaideler, nazariye ve yönlendirici, hedef belirleyici mahiyette olan hükümlerde değışikliğe gidilmeyecektir. Bunun yamsıra, uygulama ve örnekleme mahiyetinde olan, zaman-mekan unsuru taşıyan nassların gerektirdiğı hükümlerde değışmeler olabilecektir. Bkz. Mehmet Erdoğan, a. g. e., s. 126-145.

³⁸ Geniş bilgi için bkz. Fahreddin Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, Ankara-1979, s. 46-48.

³⁹ Hz. Ömer, Kadı Şureyh'e şu tavsiyede bulunmuştur; "Eğer sana bir dava gelirse, Allah'ın Kitab'ında bulduğun şey ile hükmet. Hiç birşey seni Allah'ın Kitab'ından başka şey ile bir hüküm vermeğe sevketmesin. Eğer Allah'ın Kitab'ında bu mesele hakkında bir hüküm bulamazsan Peygamberin Sünnetine ve tatbikatına bak ve onunla hükmet. Sana Allah'ın Kitab'ı ve Peygamberin Sünneti'nde hüküm bulunmayan davalar gelirse alimlerin üzerinde ittifak ettiği icmaya bak, onunla hükmet(başka rivayette salih insanların içtihatlarına bak.). Eğer istediğın şeyi orada da bulamazsan, ya hemen rey (ictihat) inle hükmet veya biraz daha düşün. Acele etmeksizin düşünerek vereceğın hüküm senin için daha hayırlı olur kanaatındeyim, vesselam. "Bkz. Atar, a. g. e., s. 63-64.

disinden önce oluşmuş olan sünnetleri, selevin sözlerini, insanların fikir birliği ve ihtilaf ettiği hususlar ile Arap dilini bilmesi gerekir. Kıyas yapanın karmaşık hususları tefrik edecek sahih bir akla sahip olması ve karar verirken de acele etmemesi lazımdır. ⁴⁰ Şafii, kıyas/ictihad ehliyeti için olması gerekli bu şartları sıraladıktan sonra, müctehidin verdiği hükümde çok da ısrarcı olmaması gerektiğini, kendi kıyasına karşı muhalefet eden varsa onu da dinleyip anlamasının ulaştığı hükme olan güven konusunda yararlı olacağını belirtir.

Şafii'nin ictihad ehliyetine ilişkin ileri sürdüğü şartlara benzer şartların Ebu Hanife⁴¹ ve talebesi İmam Muhammed tarafından da dile getirildiğini görüyoruz. İmam Muhammed'in; Allah'ın Kitab'ı ve ona benzetilen/kıyas edileni, Peygamberin sünneti ve ona benzetileni, ashabın fikir birliği ile sonraki Müslümanların fikir birliklerini bilmeyi⁴² sıralaması, hem delillerin hiyerarşisini göstermekte hem de ictihad ehliyeti için ilk akla gelen yeterlilikleri bildirmektedir.

Usulcüler arasında yaygın olan kaniya göre müctehid olmanın iki temel şartı olup, bunlar; 1. Hükümlerin istinbat edildiği kaynakları bilmek, 2. Bu kaynaklardan hüküm çıkarma usullerine ilişkin kuralları bilmektir. Hükümlerin kendilerinden çıkarıldığı kaynakların neler olduğu konusunda usulcüler arasında farklı görüşler vardır. Mesela; Şafii usulcülerden Gazzali (v. 505/1111), hükümlerin çıkarıldığı temel kaynakları Kitap, sünnet, icma ve akıl olmak üzere dört olarak belirtirken⁴³, Maliki usulcülerden Karafi (v. 684/1285), bir başlık altında toplanabilecek delilleri müstakil bir delil imiş gibi vererek, delilleri on sekiz⁴⁴ ve on dokuza⁴⁵ kadar çıkarmıştır. İctihad ehliyeti için delilleri ve istinbat metotlarını bilmenin yeterli olduğu genel kanaatinin dışında, ehliyet şartlarını bir insanın sağlamasında aşırılığa kaçanlar da vardır. ⁴⁶ Bu fikrin daha çok, ictihadın sorumluluk gerektirmesi, ictihad ile ulaşılan sonucun sağlıklı olması ve ehil olmayan şahısların elinde yanlış amaçlarla kullanılmaması . . . gibi sebeplerle oluştuğunu düşünmek gereklidir.

⁴⁰ Şafii, *Risale*, s. 509-510.

⁴¹ Ebu Hanife'nin delil sıralaması olarak; Kur'an, sünnet, sahabe sözü ve ictihadı vermesi, onun ictihad ehliyeti hususundaki düşüncelerine de işaret eder. Bkz. Yahya b. Main, *et-Tarih*, thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf, Mekke-1979, II/607-608.

⁴² İbn Abdilber, Ebu Ömer Yusuf b. Abdilllah en-Nemerî el-Kurtubî el-Endülüsi (v. 463), *Camiu Beyani'l-İlm*, Medine-trs., II/26.

⁴³ Gazzali, Ebu Hamid, *el-Mustesfa min İlmî'l-Usûl*, Bulak-1322, I/100.

⁴⁴ Karafi, Şihabuddin, *Envaru'l-Buruk fi Envai'l-Furuk*, Beyrut, trs., I/128.

⁴⁵ Karafi, *Şerhu Tenkihi'l-Fusul*, Mısır-1306, s. 198.

⁴⁶ İctihad ehliyetini elde etmenin şartları konusunda aşırılığa kaçanlarla bunu daha makul seviyede tutanların görüşleri ve değerlendirmeleri için bkz. Karaman, a. g. e., s. 175-180; Apaydın, "İctihad", DİA, XXI/437-439. Mesela usulcüler arasında mantık ilmini bilmenin ictihad ehliyeti için gerekli olup olmadığı tartışmaları yaşanmıştır. Tartışmalar için bkz. Muhammed Ebu Zehra, *Usulü'l-Fıkıh*, İstanbul-trs., s. 387-388.

Günaltay, ilk dönemlerden yaşadığı asra kadarki süre içerisinde ictihad ehliyetini elde etmek için farklılıklarla birlikte ileri sürülen şartları bir kişinin şahsında cem' etmesini zor bir iş bulur. Fakat bir kişinin bireysel olarak bu şartları kendisinde cem' edememesini, çözüm bekleyen sorunların yüzüstü bırakılması anlamına da gelmeyeceğini ısrarla ifade eder. Ehliyet şartlarının bir kişide bulunmasının kendi zamanı için zorluğundan hareketle, ictihad faaliyetinin bir şahısdan ziyade ilmi bir heyetçe yürütülmesi gerektiğini düşünür. Bununla birlikte, ictihad ehliyeti için gerekli şartları şu şekilde özetler:

"Kütüb-i usuliyye müctehidde bulunması lazım olan şerait ve evsafı; Kitab ve Sünneti fehmi, mevaki'-ı icma'ı cezmi, mebahis-i kıyası ihata, makasid-ı şer'i ve ahval ve adat-ı akvamı mağrifetten ibaret olmak üzere dörde hasr ediyor. Alem-i İslam'da şu dört şarttan hepsini değilse de hiç olmazsa bazılarını me'a ziyade haiz bir çok kimseler bulunacağı şüphesizdir. Hatta Mir'atü'l-usul müellifi Fadıl Molla Hüsrev merhumun müctehid olacak kimsenin ilm-i kelamda mütehasıs ve berahin-i akliyyenin kaffesine vakıf ve ilm-i fıkhı aşına olmasının şart olmadığını, ilm-i hadisde mevzuk emmenin nususuyla iktifa olunabileceğini tasrih etmiş olduğuna bakılır".⁴⁷

İfadelerinden de anlaşılacağı üzere Günaltay, ictihad taraftarı olduğu için ictihad ehliyetini zorlaştıracak şartlar ileri sürmekten kaçınır, fakat pek çok usulcünün asgari şart olarak düşündükleri yeterlilikleri de belirtmekten geri durmaz.

F. MÜCTEHİDLERİN TASNİFİ

Şer'i hükümleri kaynaklarından istinbat eden hukukçuların, ilk defa kim tarafından ve ne zaman tasnife tabi tutulduğu çok net bir şekilde bilinmese de, bu konudaki ilk düşüncelerin mezheplerin teşekkül ettiği, ictihad kapısının kapalı olup olmadığı sorusunun sorulduğu ve taklid düşüncesinin hakim olmaya başladığı zamandan sonraya rastladığı düşünülebilir.⁴⁸ Mezhep, mezhep kurucusu ve talebesinin, yani mezhebi kurup oluşturanla ve o mezhebin yaygınlaşıp kabul edilmesinde rol oynayanın esas alındığı düşünceye göre; yaygın olarak müctehidler, "mutlak-mukayyed, müstakil-gayri müstakil ve yaygın olarak müctehidler, "mutlak-mukayyed, müstakil-gayri müstakil ve yaygın olarak müctehidler, "mutlak-müntesib" diye sınıflamaya tabi tutulur.⁴⁹ Hemen hemen yapılan bütün tasniflerde dikkat çeken taraf; ilk sırada mutlak-müstakil

⁴⁷ Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 402-403.

⁴⁸ Müctehidler tasnif edilmesine etki eden amiller hakkında bir kaç husus ve farklı tasnif örnekleri için bkz. Menderes Gürkan, *"Müctehidler Tasnifinde Kemalpaşazade ile Kınalızade Arasında Bir Mukayese"* Kınalızade Ali Efendi(1510-1572) Sempozyumu, Erciyes. Ü. Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, Yayın no: 31, Kayseri-1999, s. 83-95;

⁴⁹ Apaydın, *"İctihad"*, DİA, XXI/439. Karaman, müctehidler tasnifi konusundaki farklı ayrımları; a) Hanefilerin ayrımı-yedili ayrım-, b) Şafii, Maliki ve Hanbeli mezhebi bilgilerinin ayrımı-beşli ayrım- ve c) Fadıl b. Aşur'un sahabe nesliyle başlayıp hicri yedinci asra kadarki dönem içerisinde yaşayan fakihlere ilişkin yaptığı ayrımı olmak üzere üç olarak vermektedir. Yine Karaman'a göre, fakihlerin tasnif edilme girişimleri taklid döneminin başlamasıyla olmuştur. Geniş bilgi için bkz. Hayreddin Karaman, *İslam'ın Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul-1987, I/382-388.

müctehidin bulunması ve ondan sonra gelenlerin ise mutlak müctehidin ulaştığı şer'i usul ve hüküm çerçevesinde yeni anlamlar üretenler olmasıdır.

Yukarıdaki anlayışın bir uzantısı olarak, bilginler birinci sırada yer alan hukukçuyu mutlak müctehid olarak sabitlemekte, ikinci derecede yer alan, mutlak müctehidin oluşturduğu usul ve hüküm çerçevesinde anlam arayışında olan hukukçuları ise üstlendikleri rollere göre ayırma gitmektedirler. Bu anlayıştan hareketle hukukçuların iki,⁵⁰ üç,⁵¹ beş⁵² ve yedi grup⁵³ halinde sınıflandırıldıklarını görüyoruz.

Hanefi mezhebi mensubu bilginlerce müctehidlerin sınıflandırılmasına ilişkin ilk müstakil eserlerin hicri 8. ve 9. asırlarda verilmiş⁵⁴ olduğunu ve bunlarda yer alan yerleşik sınıflamaya göre, Hanefi hukukçuların yedi sınıfı oluşturdukları söylenebilir.⁵⁵ Esasında bu sınıflamada yedinci sırada yer alan kişi, bizatihi fıkıh ilmiyle iştigal etmeyip, sadece fakihlerin verdiği hükümlere tabi olan ve onları taklid eden kişidir.

Hanefi mezhebi mensuplarının benimsediği bu tasnifi, Günaltay da kabul edip tekrar eder. Ona göre; Hz. Peygamber devrinden başlayarak dördüncü asrın sonlarına kadar geçen süre içerisinde yetişen fakihler *ictihad tahtından* inmemişlerdi. Dördüncü asrın sonlarına doğru bu hür düşünceli ve serbest fikirli fakihler azalmaya, bunların yerini *mahdud fikirli, az feyizli ve orta faziletli* kişiler almıştı. Irak ve Hicaz topraklarında artık *mutlak ictihad* derecesine çıkacak büyük bilginler yetişmiyordu.

Günaltay, beşinci asrın fıkıh manzarasını ise şu sözlerle özetlemeye çalışır: *Evvelki tabakalarda bulunan zevatın açmış oldukları şahr-ı feyiz-yaz/verimli anayol daraldıkça daraldı...Şeriatıta ictihad söndü ve unutuldu. Yerine daha dar, daha mahsur bir tarik kaim oldu. İctihad fi'l-mezheb revaç*

⁵⁰ Sava Paşa, *İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*, İstanbul-trs., II/33.

⁵¹ Muhammed Hasan Heyto, *el-Veciz fi Usul't-Teşri'i'l-İslami*, 3. baskı, Beyrut-1990, s. 525-533; Wasim Ahmad, *"Iqbal's Approach Towards İctihad"*, Hamdard Islamicus, c. XXVI, no: 3, s. 77-78.

⁵² Karaman, *İslam'ın Işığında Günün Meseleleri*, 1/385-386.

⁵³ Kemalpaşazade, Şemsüddin Ahmed b. Süleyman (873-940/1468-1534), *Tabakatü'l-Müctehidin*, Süleymaniye Kütüphanesi, Atif Efendi Bölümü, no: 2806; Kınalızade Ali Efendi (918-979/1511-1572), *Tabakatü'l-Fukaha*, Musul-1954 ve 1961 yıllarında iki kere basılmıştır. (Kınalızade'nin bu eseri yanlışlıkla Hacı Ahmet Neyle tarafından Taşköprüzade (901-968/1495-1561)'ye nisbetle baskıya hazırlanmıştır. Bkz. Menderes Gürkan, *"Müctehidler'in Tasnifinde Kemalpaşazade ile Kınalızade Arasında Bir Mukayese"*, s. 86.)

⁵⁴ Hanefi mezhebi fakihlerinin hayatlarına ilişkin ilk eser olarak, Abdülkadir el-Kureşî (v. 775/1373) tarafından yazılan *"Cevahirü'l-Mudîyye"* isimli kitap gösterilir. Bu kitap, Abdülfettah Muhammed el-Hulv tarafından neşre hazırlanmış ve Kahire'de basılmıştır. Ayrıca bu eser, İbrahim Halebi (v. 956/1549) tarafından *Muhtasarü'l-Cevahirü'l-Mudîyye* ismiyle ihtisar edilmiştir. (Bkz. , Ahmet Özel, *"Hanefi mezhebi/5. Tabakat kitabları"*, DİA XVI/26.) Halebi'nin ihtisar ettiği nüshanın son iki varakında Hanefi hukukçular yedi kısma ayrılarak verilmiştir. Bkz. Şükrü Selim Has, *A Study of İbrahim al-Halabi with Special Reference to the Multaqa*, yayımlanmamış doktora tezi, Edinburgh-1981, s. 115.

⁵⁵ Sınıflamaya ilişkin ilk örnekler için Kemalpaşazade'nin *Tabakatü'l-Müctehidin* ve Kınalızade Ali Efendi'nin *Tabakatü'l-Fukaha* isimli eserlerine bakılabilir. (bkz. 53 nolu dipnot) Kınalızade'nin sınıflamasına göre fakihler şu gruplara ayrılır. 1. Şeriatıta müctehidler, 2. Mezhepte müctehidler, 3. Meselede müctehidler, 4. Tahrîc ehli (İctihada asla güç yetiremeyenler), 5. Tercih ehli, 6. Temyiz ehli ve 7. Temyiz kabiliyetinden de mahrum olan mukallidler.

bulmuştu. Sonraları mezhep içerisindeki ictihad anlayışının da yavaşladığı ve kuvvet kaybettiğini düşünen Günaltay şu anlayışın yerleştiğini belirtir: Evvelce terakkiye doğru atılan adımlar şimdi tevekküfa uğramışlar belki de tedenniye meyil etmişlerdi. Bu tabakaya mensup zevatın (Mezhepte ictihad) ufulunü müteakib tarik-i mesai daha çok dar, daha az feyizli bir vadiye sukut etmişti. İctihad fi'l-mezheb'ciler mevkillerini İctihad fi'l-mesail'cilere terk etmişlerdi. Meselede ictihad ehliyetine sahip bilginler, kendilerine intikal eden ictihad ve fetvaları olduğu gibi kabul ederek telif ve telif ile meşgul oluyorlar, yeni olaylara ilişkin hüküm verme cesaretini göstermek yerine öncekilerin vermiş oldukları hükümlerden arayış içerisinde giriyorlardı. Bununla birlikte Günaltay, bu dönemi kendinden sonraki dönemlere nispetle daha aydınlık ve verimli olarak görür. Zira, meselede ictihad sonrasını şu sözlerle resmeder: Bu tabakayı edvar-ı mazlume-i taklidin pişdarı olan Devr-i tahric ve Devr-i tercih vela eyledi. Bu devirlerde artık ictihad namı bile duyulmuyordu. Her şey tabaka-i evvel ulemasının kitaplarına müracaatla hal olunuyordu... Günaltay, her ne kadar bu devirde parlak simalar olsa bile, bunların varlığının ilk devirlerden gittikçe uzaklaşan bu dönemi yeterince aydınlatamadığını söyler. Ona göre, ilk devirlerdeki ictihad anlayışına sırt dönüp, kendilerine intikal eden ictihad yığınının tahric ve tercihte bulunma, taklid döneminin başlamasını intaç etmiştir.⁵⁶

G. İCTİHAD KAPISI

Hz. Peygamber ile başlayıp devam eden ictihad faaliyetinin, nasslarla hayat arasındaki dinamik ilişkiyi kurmada en önemli rolü oynadığını yazımızın muhtelif yerlerinde belirtmiştik. İctihad faaliyetinin⁵⁷ üstlendiği bu rolü, hicri dördüncü asrın başlarından itibaren değişik sebeplerle kaybetmeye başladığı ve sonraki bilginlerin ictihad ehliyetine haiz olamamalarından dolayı, yapmaları gerekenin müctehid imamların ictihadlarını yorumlayarak anlam alanını genişletmek olduğu Müslümanlar arasında kabul gören düşünceler arasında yerini almıştır.⁵⁸ Fıkıh alanında yaşanan bu tartışmanın benzerinin

⁵⁶ Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 394-397. Günaltay'ın, Hanefi mezhebinde yaygın olan tasnif içerisinde yer alan "temyiz ehli"nden hiç söz etmemesinin iki nedeni olabilir. 1. Temyiz ehli ile tahric ve tercih ehli arasında sayılanlar fıkıh ilminde üstlendikleri misyon açısından bir birlerinden farklı konumda değildirler. 2. Temyiz ehli üstlendikleri misyon gereği mukallid sayılabilirler.

⁵⁷ İctihad faaliyetinden burada kastedilen mutlak ictihad olup, mukayyed ictihad başlığı altında ele alınabilecek mezhepte, meselede... ictihad çeşitleri değildir.

⁵⁸ Mesela, günümüz ilim adamlarından Servet Armağan, günümüzde ictihad faaliyetinin nasıllığını tartıştığı yazısında; ictihadın ihtiyaçlara bağlı bir faaliyet olduğunu belirtmekle birlikte, zannımızca son zamanlarda özellikle Türkiye'de fıkıh konularına ilişkin bazı seviyesiz tartışmaların yaşanmasından hareketle ictihada gerek duyurtmayacak hususları beş maddede toplamış ve mevcut fıkıh kültürünün Müslümanların hayatlarını tanzime kafi geleceğini şu sözlerle dile getirmiştir. "...İctihat bir ihtiyaçtır; Müslümanların hukuki veya dini bir meselenin halli için ihtiyaçları olduğu zaman yapılır, yapılmalıdır. Böyle bir ihtiyaç yoksa, icthata yapmaya gerek yoktur. Yani, mevcut ayet, sünnet, icma ve diğer icthatlar Müslümanların hukuki hayatlarını tanzime yeterlidir", Servet Armağan, "*İslam Hukukunda İctihad Faaliyeti ve Benzer Müesseseler*", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı: 5, yıl: 2005, s. 224-225. Bu düşünceyi daha ileri boyutlara taşıyarak, ictihad davası ve bu davayı güdenlerle mücadele etmeyi gerekli görüp, ictihad faaliyetine kalkışmayı "*delilik*" olarak görenler de olmuştur. Bkz. Davud b. Süleyman

hadis alanında yaşanması,⁵⁹ Müslüman bilginlerin hemen her alanda bu asırla birlikte canlılıklarını yitirip tekrara düştüklerini ve eskinin hakimiyeti altında kalma fikrini benimsediklerini gösterir. Dördüncü asırla birlikte ortaya çıkan bu durum "(mutlak) ictihad kapısının kapanması" olarak literatüre geçmiştir.⁶⁰ Günaltay'a kadarki süre içerisinde ictihad kapısıyla ilgili tartışmaları ilgili kaynaklara bırakarak, Günaltay'ın konuyu değerlendirmesine geçmek istiyoruz.

Osmanlı'nın yüz yüze kaldığı dini ve sosyal problemlerin sebebini, ictihad faaliyetinin çalıştırılmaması ve ictihad kapısının kapalı olduğu fikrinin benimsenmesinde bulan Günaltay, bu düşünceyi taşıyanlara, "*Acaba bab-ı ictihadı sım sıkı kapayanlar ahkam-ı dinîyyeyi tahdid hususunda kendilerini Şari-i A'zam'dan daha ziyade salahiyetdar, umur-ı dinîyyede Hz. Ömer'den daha ziyade salahiyetdar mı addediyorlar*"⁶¹ sözleriyle karşı çıkar. Çünkü, sahabenin yaşadığı ve sonraki dönemleri inceleyenler, Hz. Peygamber sonrasında çıkan meseleleri çözmek için ictihada devam edildiğini müşahade edecektir. Günaltay, ictihad kapısının kapalı olduğu fikrinin yaygın kabul haline gelmesine şu hususları sebep olarak gösterir.

1. Müctehidlerden sonra gelen bilginler, derece olarak onların seviyelerine çikamayınca, çareyi onları taklit etmekte bulmuşlar, bir türlü taklidin dışına çıkıp ictihad etme cesaretini kendilerinde görememişlerdir. Bilginleri tahakkümü altına alan taklîdcilik, ictihad kapısının kapanmasıyla sonuçlanmışır.⁶²

2. Her asırdaki ictihad şartlarını taşıyan birilerinin yetiştirilmesi ve fıkıhla iştigal edenlerin de bu mertebeye ulaşmaları, Müslüman toplum üzerine dini bir vecibe iken, bu ihmal edildi. İctihad ehliyetini elde etmek için çalışıp, didinmek zor ve zahmetli bir iş olduğundan, bunun yerine ictihad kapısının kapalı olduğu fikri bilginlerce kabul edildi ve halkın arasına da bu anlayış sokuldu.⁶³

3. Hz. Peygamber ve sahabesinin yolunu takip eden ileri gelen fakihler ictihad etmekten geri durmuyorlardı. Fakat dördüncü asrın sonlarına doğru

el-Bağdadî (1807-1881), *Eşeddü'l-Cihad fi İbtali Dava'l-İctihad*, çev. Şükrü Özen, *Mezheplerin Doğuşu ve İctihad Tartışmaları içerisinde*, İstanbul-1987, s. 228-236.

⁵⁹ Fıkıh ilminde yaşanan bu tartışmaların aynı dönemlerde hadiste de yaşandığını belirten Nazlıgül, hadis ilminde bunu ilk dillendirenin İbn Salah (h. 577-643) olduğunu ifade eder. İbn Salah'a göre, hadisin gerek senedinin gerekse metninin sıhhatini tespit için artık yapılacak bir şey kalmamıştır. Bu konuda yapılacak her şey selef bilginlerince yerine getirilmiş olup, sonrakilere düşen selefin belirlemelerine uymaktır. Geniş bilgi için bkz. Hâbil Nazlıgül, "Hadislerin Kaynak Değerini Tespitte İctihad Tartışmaları", *Marife/bilimsel birikim*, yıl: 5, sayı: 1, bahar 2005, s. 14-16.

⁶⁰ İctihad kapısıyla ilgili tartışmalar hakkında geniş bilgi için bkz. H. Yunus Apaydın, "İctihad/İctihadın Sürekliliği Meselesi ve İctihad Hareketleri", *DİA*, XXI/443-445; Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, s. 183-203 ve 2 nolu dipnotta konuya ilişkin verilen kaynaklar.

⁶¹ Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 388.

⁶² Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 389.

⁶³ Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 390.

hür fikirli, serbest düşünceli fakihler azalmaya başladı ve bu azalma zamanla ictihad kapısının kapanmasıyla son buldu.⁶⁴

4. İctihad kapısının açık olması ve hür düşünceye sahip fakihlerin gerektiğinde ictihad etmeleri, baskıcı yöneticiler ve hükümdarların saltanatına gölge düşürebilirdi. Bunun önüne geçmek için, yönetim tarafından ictihad kapısının kapalı olduğu fikrini yaygınlaştırmak lazımdı. Çünkü, fakihler gerektiğinde yeni ictihadlarla yeni düşünceler üreterek yönetime karşı çıkacaklar, halkın menfaatini yöneticilere karşı koruyacaklardı, bu ise zalim yöneticilerin işlerine gelmeyecekti. Zira Ebu Hanife, İmam Malik ve İmam Ahmed gibi ileri gelen müctehidler gerektiğinde baskıcı yöneticilere karşı koymaktan geri durmamışlardı.

Yönetimden nasiplenene ve paylanan, bilgisi az dalkavuk ilim adamları da, kapının kapalı olduğu fikrinde yöneticilerin yanında yer aldılar. İşte bu iki kesim kendi menfaatlerinin sürmesi uğruna, taklidciliğin hakim olup ictihadın dışlanmasına ön ayak oldular.⁶⁵

Günaltay, dördüncü asrın nihayetiyle, yukarıda belirttiği nedenlerden dolayı ictihad kapısının kapalı olduğu fikrinin yaygın kabul gördüğünü belirtmekle birlikte, bu fikre sahip olanların zahmet edip Gazali, Maverdi, İbn Salah⁶⁶, Nevevi, Suyuti, Tebrizi, Şehristani gibi meşhur bilginlerin çalışmalarına bakmalarını tavsiye eder. İctihad kapısının kapanmasını İslam milletlerinin terakki kapılarının kapanmasına sebep gören Günaltay, özellikle ictihad kapısının kapalı olduğu fikrini savunanların, Şehristani'nin şu sözlerine dikkat etmesini ister: "*Nusus-ı şer'iyye mütenahi, muamelat-ı nas ve vaka-i cihan ise gayr-i mütenahidir. Mütenahi olan şey hiçbir zaman na-mütenahi olanı daire-i zabt ve ihatasına alamaz. Binaenaleyh, ictihad ve kıyasın vacibu'l-itibar ve kat'ıyyüdevam olması iktiza eder ki, her hadise, her muamele ve her vakia üzerine ictihad edilebilsin ve bu sayede millet-i islamiyye selamet ve saadete vasil olsun.*"⁶⁷ Şehristani'nin şu tasrihine karşı hala bab-ı ictihadın kapalı olması lüzumunu ortaya sürenlerin haline bilmem ki gülmeli mi? Ağlamalı mı?"⁶⁸

Günaltay, yaşadığı dönemde artık tek tek fertlerin her konuda uzmanlaşmış, bilgi sahibi olması ve yeni meselelere cevap verecek yeterliğe ulaşmasını, "*asrı hazırda alem-i İslamda mütebahhir ve şerait-i ictihadı cami' zevat bulmak meatteassüf müşkil görünüyor*" sözleriyle imkansız bulmaktadır. Ancak, "*zamanımızda müctehid bulmak müşkildir diyerek bab-ı ictihadı*

⁶⁴ Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 395.

⁶⁵ Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 398-400.

⁶⁶ Günaltay tarafından, fıkhıta ictihad faaliyetinin devam etmesi gerektiği fikrini savunanlara örnek olarak gösterilen İbn Salah'a, hadis ilminde hadisin sened ve metninin tespit işinin bittiğini ve yeniden değerlendirmeye tabi tutulamayacağı görüşünü savunanlar arasında yer verilmektedir. (bkz. 59 nolu dipnot)

⁶⁷ Şehristani, el-İmam Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim (vh. 548), *el-Milel ve'n-Nihal*, tah. Ahmed Fehmi Muhammed, 1. baskı, Beyrut-1948, I/348 (I-III).

⁶⁸ Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 384.

kema-kan kapalı addetmek ve binlerce mesaili yüzüstü bırakmak mümkün ve caiz olur mu?"diyerek de, meselelerin çözülmesi ve İslam aleminin yeniden terakkisi için ictihad kapısının açılması gerektiğini belirtir. Günaltay'ın burada bir endişesi de şudur. İctihad kapısını kim açacak ve açılan bu kapıdan içeriye her isteyen kolayca girecek mi? Yani kapıyı sım sıkı kapamak ne kadar yanlışsa, kapıyı açıp her isteyenin girmesine müsaade etmekte bir o kadar yanlıştır. Günaltay, bu yanlışlığa Osmanlı ile İran'ı karşılaştırarak cevap verir. Şöyle ki; Osmanlı kapıyı sım sıkı kapayarak yeni ihtiyaçların yeni ictihadlarla çözümlenmesine kulak tıkamış, İran ise her isteyenin ictihad edebilmesine izin vererek intizamsızlığın yolunu açmıştır. Bu iki devletin ictihad karşısındaki durumunu tefrit ve ifrat tavrı olarak gören Günaltay, artık ictihad faaliyetinin bir ilmi heyet tarafından üstlenilmesi gerektiğini, "*Şu halde en muvafık ve az tehlikeli çare bab-ı mesdudun açıldığını ilan etmek, fakat vazife-i ictihadı münevver ve fadıl bir heyet-i ilmiyeye havale eylemektir.*" sözleriyle belirtir.⁶⁹

İctihad faaliyetinin artık tek tek fertlere değil de bir ilmi heyete bırakılması fikrini savunan Günaltay,⁷⁰ bu ilmi heyetin haiz olması gereken şartları ve keyfiyetini özetle şu şekilde oluşturmaya çalışır.

1. Bu ilmi heyet içerisinde yer alan herkesin olmasa da içlerinden bazılarının fıkıh usulü ve hadis ilminde, diğer bazılarının tefsir ve lügat ilminde bilgin olmaları ve bununla bağlantılı olarak özellikle ahkamlarla ilgili Kur'an ve hadis metinlerinde yer alan lafızların amm, hass, hakikat, mecaz, sarih, kinaye, mücmel, müfesser, nasih, mensuh... gibi kısımlarını bu ilmi heyetin iyi bilmesi gerekir.

2. Fıkıh ilminde mütehasıs olup tecrübe edinmiş⁷¹ ilim adamlarının bu heyete katılmaları, heyetin işini kolaylaştırır.

3. Yaşanan dönemin ve bu dönemin ihtiyaçlarının farkında olan ve ayrıca idari işlerde de tecrübe kesbetmiş kişilerin bu heyette yer alması gereklidir. Bu kişilerin heyete katılması, ihtiyaçların belirlenmesinde, yapılan

⁶⁹ Benzer düşüncelere Zeydan, günümüzde icmanın nasıllığına temas ederken yer verir. Şöyle ki; "Zamanımızda da yeni yeni olayların hukuki hükümlerini bilmekte icma'dan istifade mümkündür. Kanaatimize göre; bütün İslam ülkelerinden müctehidlerin hepsi bir araya getirilerek Meclis ihdasıyla icma'dan tam olarak istifade edilebilir. Bu Meclisin muayyen bir yeri olur, işini yürütebilmesi için her türlü imkan hazırlanır, enine boyuna inceleyip görüşmesi, hükümlerini bulması için yeni olaylar, mes'eleler sorulur. Sonra o hükümler, kararlar özel bir mecmua ve kitap içerisinde, insanların duyması bilmesi ve alimlerin o konuda fikirlerini söyleyebilmeleri için yayınlanır. ", bkz. Abdülkerim Zeydan, *İslam Hukukuna Giriş*, s. 300. Ayrıca bkz.

⁷⁰ Günaltay'ın düşüncesinde taşıdığı bu olgunun zamanla Türkiye'de pratiğe dönüşmesini başarı olarak gören İkbâl, şu değerlendirmeyi yapar: Türkiye'nin ictihadı odur ki, İslam'ın ruhuna göre, Halifelik veya İmamlık görevi bir grup insanlar'a veya halk oyuyla seçilen bir Meclis'e devredilebilir. Ben şahsen, Türk görüşünün doğru olduğuna inanıyorum. Demokratik hükümet düzeni sadece İslam'ın ruhuna tamamiyle uygun olmakla kalmıyor, İslam dünyasında halen etkinliklerini göstermekte olan yeni güçler karşısında bir zaruret haline de gelmiştir. Bkz. Muhammed İkbâl, *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev. N. Ahmet Asrar, İstanbul-1984, s. 213.

⁷¹ Günaltay'ın tecrübe edinmeden kasdı, kanun yapma tekniği ve bilgisine sahip olma olabilir.

ictihadların ihtiyaçları karşılamaında ve ihtiyaçlara cevap vermeyen hükümlerin ta'dil veya ref'inde olumlu rol oynayacaktır.

4. Heyetin yeni ictihadlara kalkışmasının esas hedefi menfaatlerin sağlanması ve ihtiyaçların karşılanması olmalıdır. Bu hususları temin edemeyen hükümlerin varlığını sürdürmeleri anlamsız, hatta zararlı bile olabilir.

5. Bu heyetin oluşturulmasında Osmanlı topraklarında yaşayan ilim adamları yeterli olmazsa, heyetin keyfiyetini artırmak için Hindistan, Mısır gibi ülkelerdeki ilim adamlarına müracaatta bir sakınca olmadığı gibi daha da yararlı olabilir.

6. İslam ülkelerinin katılımıyla oluşturulacak bu heyet, Şeyhülislamlık makamında toplanarak Halife adına ictihad faaliyetine başlayabilir. Mecelle heyeti bu anlamda bir ilk örnek teşkil edebilir. Fakat bugünkü ihtiyaçlar düne göre farklılaştığından duruma vakıf, iktisadi konuları bilen ve idari işlerde deneyim kazanmış kişilerin heyette yer alması sağlıklı olur.⁷²

SONUÇ

Günaltay'ın ictihada ilişkin görüşlerini incelediğimiz bu yazımızda, ortaya çıkan sonuçları şu şekilde özetleyebiliriz.

1. Günaltay, döneminin belirgin özelliği olarak, yaşadığı toplumun yüz yüze kaldığı siyasi, sosyal ve dini problemleriyle ilgilidir. Bu ilgisini, yazılarıyla göstermeye çalıştığı gibi çok farklı kurumlarda görev alarak da fiiliyata dökmek istemiştir.

2. Yazımızda ele aldığımız ictihad meselesi, kendi yaşadığı dönemde aktüel bir konu olması hasebiyle onun da dikkatini çekmiş ve bu konuya ilişkin düşüncelerini yazıya dökerek öneriler getirmiş ve bunları başkalarıyla paylaşmıştır.

3. Günaltay, Osmanlı toplumunda problem haline gelen meselelerin ve Osmanlı'nın terakki gücünü yitirmesinin sebebi olarak, biriken ihtiyaçların ictihad faaliyetinin işletilmeyerek tehir edilmesinde görmüştür. Günaltay'a göre; meselelerin hallinde ictihadın işletilmesi toplumsal bir zorunluluk haline gelmiştir.

4. Müslümanların ilk devirlerde olduğu gibi fikri ve sosyal hayata yön vermelerinin birinci amili, yaygın kabul halinde olan kapalı ictihad kapısının açılarak, işletilmesi gerekir. Müslümanlar, mücerred bir kabul olan ictihad kapısının açılması için hem bilgi birikimine hem de deneyime sahiptirler. Yapılacak tek şey bu potansiyel gücün aktif hale getirilip, yerinde ve uygun şekilde kullanılmasıdır.

⁷² Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 403-405.

5. Gerek icthad için gerekli şartların bir tek kişide toplanmasının zorluğundan gerekse çözüm bekleyen meselelerin çok yönlü olmasından dolayı, artık icthad faaliyetinin bireysel olarak değil bir heyetçe yapılması gereklidir. Bu heyette din bilginleri ile söz konusu dönemi ve dönemin ihtiyaçlarını tanıyan kişilerin müşterek çalışmaları esastır. Heyetin yetkinliğini artırmak için gerekirse diğer İslam ülkelerinden de bilginler heyete dahil olmalıdırlar.